

УДК 159.942-051]::7.091.12

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-4-7>

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЯХ ПІДЛІТКІВ

Клочек Лілія Валентинівна,

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології та соціальної роботи
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID ID: 0000-0002-6450-3374

Козін Євгеній Сергійович,

аспірант кафедри психології та соціальної роботи
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID ID: 0009-0008-8056-1372

У статті презентуються результати вивчення проблеми розвитку психологічних механізмів справедливості в соціальних взаємодіях підлітків. Зазначається, що ознакою підліткового віку є лібералізація цінностей, що позначається на моральних виявах особистості, яка зростає, й особливостях взаємодій з навколишніми людьми. Актуалізується проблема побудови чесних, правдивих взаємин зі значущими іншими – ровесниками, батьками, учителями – на засадах справедливості. Згідно з науковими поглядами авторів, її досягнення в соціальних взаємодіях підлітка забезпечується завдяки активізації психологічних механізмів ціннісної рефлексії, соціальної ідентифікації, ціннісної саморегуляції. У роботі психологічні механізми розглядаються як способи перетворень ціннісної сфери особистості підлітка, що зумовлюють розвиток моральної якості справедливості, яка об'єктивується в процесі його соціальних взаємодій з іншими людьми. Зазначається, що завдяки механізму ціннісної рефлексії активізуються процеси розвитку ціннісної самосвідомості особистості, яка зростає. Рефлексуючи на себе як носія цінності справедливості, підліток осмислює та переосмислює свою ціннісну орієнтацію, визначається з правильністю морального вибору й окреслює вектор побудови соціальних взаємодій з іншими людьми. Механізм соціальної ідентифікації розглядається як такий, що «запускає» встановлення підлітком емоційних зв'язків з навколишніми, сприяє розвитку здатності перейматися їхніми інтересами й переживаннями, розуміти та приймати особистісну позицію кожного, налагоджувати діалогічність у взаємодіях. Зауважується, що ціннісна саморегуляція активізує процес довольного керування підлітком власними діями та вчинками згідно з прийнятими в суспільстві нормами справедливості у взаємодії з іншими людьми. Здійснивши ціннісну рефлексію, виявивши себе як суб'єкт ідентифікації зі значущими для себе навколишніми людьми, удаючись до ціннісної саморегуляції, він досягає гуманізації міжособистісних взаємин.

Ключові слова: справедливість, психологічні механізми, ціннісна рефлексія, соціальна ідентифікації, ціннісна саморегуляція.

Klochek Liliia, Kozin Yevgeny. Psychological mechanisms of justice in social interactions of adolescents

The article presents the study of the problem of the development of psychological mechanisms of justice in the social interactions of adolescents. It is noted that a feature of adolescence is the liberalization of values, which affects the moral manifestations of the growing personality and the features of interactions with others. The problem of building honest, truthful relationships with significant others – peers, parents, teachers on the principles of justice is highlighted. According to the scientific views of the authors, its achievement in the social interactions of a teenager is ensured by activating the psychological mechanisms of value reflection, social identification, and value self-regulation. Psychological mechanisms are considered as ways of transforming the value sphere of the teenager's personality, which determine the development of the moral quality of justice, which is objectified in the process of social interactions of a teenager with other people. It is noted that thanks to the mechanism of value reflection, the processes of development of value self-awareness of a growing personality are activated. Reflecting

on himself as a bearer of the value of justice, the teenager understands and rethinks his value orientation, is determined by the correctness of the moral choice and outlines the vector of building social interactions with other people. The mechanism of social identification is considered as one that “launches” the establishment of emotional ties with others by the teenager; contributes to the development of the ability to be concerned with their interests and experiences, to understand and accept the personal position of each, to establish dialogicity in interactions. It is noted that value self-regulation activates the process of arbitrary control by the teenager of his own actions and deeds in accordance with the norms of justice accepted in society in interactions with other people. Having carried out value reflection, having revealed himself as a subject of identification with others significant to him, resorting to value self-regulation, he achieves the humanization of interpersonal relationships.

Key words: justice, psychological mechanisms, value reflection, social identification, value self-regulation.

Вступ

Підлітковий вік є періодом у житті людини, коли відбуваються кардинальні зміни в усіх сферах її психічного життя. Особистість, яка зростає, будує взаємини з іншими людьми, відмінні від тих, що склалися в молодшому шкільному віці. Підліток у своїх поглядах на взаємодії з навколишніми виходить із власного інтересу, який виявляється в бажанні виділитися, самоствердитися, отримати задоволення від комунікації та можливості презентувати власну особистість. Егоцентрична позиція підлітка спонукає його акцентувати увагу на тому, чи не порушені його межі, чи достатньою мірою він є значущим, чи властиве йому емоційне благополуччя в конкретній ситуації соціальної взаємодії. Підліток гостро реагує, коли щодо нього вчиняють несправедливо – чи то однолітки, чи дорослі: особливо на тлі критичного ставлення до інших [4].

Низка вчених у дослідженнях відмічали таку особливість підліткового віку, як лібералізація цінностей [1; 4]. Ті цінності, які ще кілька років тому для особистості, яка зростає, були непорушними моральними імперативами, у підлітковому віці втрачають свою значущість, з огляду на різні причини: вплив думки оточення, розчарування в моральних ідеалах, особистісні трансформації тощо. У картині світу підлітка встановлюється відносність загальнолюдських цінностей, які наповнюються суб’єктивним змістом. Те, що раніше визнавалося ним як справедливе (наприклад, покарання за незадовільну поведінку вдома чи в школі), нині трактується як упереджене ставлення інших, небажання останніх зважити на особисті обставини підлітка, зрозуміти й підтримати в ситуаціях, коли він порушує усталені соціальні норми. Відтак у підлітка визрівають власні моральні рішення про справедливе чи несправедливе в соціальних взаємодіях з навколишніми людьми.

У взаєминах із дорослими непорозуміння й конфлікти виникають через недовіру підлітка до щирості їхніх ставлень до своєї особистості [9]. Керуючись постулатом, що світ дорослих проти нього, підліток будь-яку дію, спрямовану на структурування батьками чи вчителями його виявів відповідно до соціальних норм, розцінює як несправедливу щодо себе. І навпаки, за умови, коли дії дорослих збігаються з очікуваннями підлітка, навіть якщо ці дії виходять за межі загальноприйнятого, вони тлумачаться ним як справедливі.

Як відомо, у сім’ї підліток прагне до емансипації від батьків, виявляє нестримне бажання позбавитися емоційної залежності, довести своє право на дорослість і все, що з нею пов’язане. Заборони батьків на кшталт стосовно бездумного витрачання кишенькових грошей чи вечір, тривалість яких розтягнена в часі, викликають у підлітка супротив. І справедливість до нього визначається як здатність батьків піти на поступки у своїх вимогах. Стосовно вчителів, то взаємини з ними в підлітка зазвичай відбуваються безвідносно до його бажання чи небажання з ними спілкуватися. Оскільки відвідування уроків у школі є неодмінною вимогою, то для підлітка той учитель є справедливим, який відповідає його моральним запитам: будує з ним взаємини на засадах дружньої прихильності, виявляє емпатію, іде на поступки, виступає більше порадиником, аніж ментором і контролером. Дослідженнями доведено, що соціально-перцептивний портрет учителя в уяві підлітка утворюється низкою дескрипторів, з-поміж яких

виокремлюється несправедливість як негативна якість. Указане свідчить про те, що підлітка більше хвилює несправедливість, аніж протилежна їй якість. Справедливість, на думку особистості, яка зростає, має бути в структурі особистості вчителя безумовно.

У спілкуванні з ровесниками підліток виробляє такі навички соціальних взаємодій, які можна визначати як амбівалентні. З одного боку, він навчається підкорятися груповій дисципліні, а з іншого – демонструє здатність відстоювати свої права. За умови непорушення останніх виникає емоційне благополуччя, спричинене усвідомленням підлітка справедливого ставлення до себе з боку ровесників. Протилежне переживається, якщо підліток самореалізується в спільноті однолітків як рівний за статусом і такий, що має визнання. Саме в групі ровесників він засвоює моральні й соціальні норми, які стають основою міжособистісних взаємодій [4]. За таких обставин підліток несе відповідальність за себе, свої слова та вчинки й за тих, хто становить найближче його оточення.

В умовах суб'єктивного тлумачення підлітками справедливості й виникнення у зв'язку з цим проблем, які з'являються у взаєминах із навколишніми, вважаємо за необхідне вивчити питання механізмів налагодження справедливості в соціальних взаємодіях підлітків.

Мета статті – обґрунтувати психологічні механізми справедливості в соціальних взаємодіях у підлітковому віці.

Методи та дослідження

Досягнення сформульованої мети є можливим завдяки використанню методів аналізу, порівняння, класифікації, узагальнення й систематизації теоретичних та експериментальних даних з проблеми розвитку справедливості в соціальних взаємодіях у період дорослішання, психологічних механізмів налагодження чесних, правдивих взаємин підлітків з іншими людьми. Методологічну основу становлять ідеї ціннісно-діалогічного підходу (Л.В. Ключек), згідно з яким справедливість у соціальних взаємодіях підлітка налагоджується завдяки виробленню в нього ціннісного ставлення до іншої людини, розвитку здатності вести комунікативний діалог і досягати порозуміння у взаєминах із дорослими й однолітками. Ціннісно-діалогічний підхід сконструйовано на засадах ціннісного та діалогічного підходів. Його вихідними положеннями є визнання людини як найвищої цінності, яка заслуговує на неупереджене, поважливе ставлення до себе (І.Д. Бех, В.В. Рибалка, М.В. Савчин); цінності як детермінанти соціальної активності особистості, що визначають її життєві цілі (Г.Л. Будінайте), моральна саморегуляція міжособистісних взаємин (М.Й. Боришевський). Діалогічний підхід базується на принципах інтерсуб'єктної взаємодії (В.В. Власенко), детермінації особистісного розвитку учасників взаємодій (Г.О. Балл, С.Д. Максименко), налагодження зворотного зв'язку учасників взаємодії (І.Д. Бех). Відповідно до ціннісно-діалогічного підходу, справедливість у соціальних взаємодіях ми визначаємо як дотримання суб'єктами визнаних у суспільстві моральних норм чесності та правдивості під час налагодження взаємин, що будуються на засадах діалогічності й утілюють ціннісне, неупереджене ставлення одне до одного.

Результати

На тлі лібералізації цінностей у підлітковому віці відбуваються трансформації в уявленнях особистості, що зростає, про справедливість, що позначається на її взаємодіях з іншими людьми. Процес розвитку в підлітка цінності (якості) справедливості структурується завдяки низки чинників – виховного впливу дорослих, відрефлексованого життєвого досвіду, впливу суспільства, розвитку в підлітка діалогічності, толерантності, емпатійності, соціальної відповідальності – і запускається дією психологічних механізмів. Останні позначаються на особливостях перебігу процесів ціннісної самосвідомості особистості підлітка; активізують процеси ціннісного й вираженого ставлення до іншої людини; сприяють регулюванню його дій відповідно до ціннісних настанов соціуму.

І.Д. Бех розглядав психологічні механізми як інструмент, завдяки якому особистість емоційно переживає вимоги суспільства, що в дитинстві виступають як виховні вимоги, і рефлек-

сує стосовно них. Такими інструментами, на думку дослідника, є аргументи як об'єктивовані вимоги в словесній формі й моделі поведінки, що виступають як предметне втілення цих вимог [2]. Згідно з поглядами М.Й. Боришевського, спрямованість дії психологічних механізмів задається особливостями структурних елементів психологічної системи [3].

Нам імпонує наукова позиція І.С. Булах, відповідно до якої психологічні механізми розглядаються як способи змін особистості, що закріплюються в її психологічній структурі. Вони діють так, що зумовлюють появу певних особистісних новоутворень і позначаються на підвищенні чи зниженні організованості структурних компонентів, впливають на зміни в особливостях їхнього функціонування [4, с. 163].

Ми схильні визначати психологічні механізми як такі способи перетворень особистості підлітка, її ціннісної сфери, що зумовлюють розвиток моральної якості справедливості, яка об'єктивується в процесі соціальних взаємодій з іншими людьми й в обопільних правдивих діях кожної зі сторін. Завдяки психологічним механізмам моральний імператив бути справедливим і соціальна вимога діяти справедливо щодо інших поступово стають внутрішнім регулятором особистості підлітка і спонукають діяти чесно й неупереджено.

Досягнення справедливості в соціальних взаємодіях підлітка можливе, на наш погляд, завдяки запуску дії механізмів ціннісної рефлексії, соціальної ідентифікації, ціннісної саморегуляції.

Завдяки *механізму ціннісної рефлексії* активізуються процеси розвитку ціннісної самосвідомості підлітка. Як зазначалося вище, підлітковому віку властивий перегляд цінностей і наповнення їхнього змісту суб'єктивними смислами. У віці 13–14 років особистість уже має певні уявлення про справедливість, які ґрунтуються на моральних знаннях, отриманих у попередні вікові періоди. Їх сталість, істинність чи відносність підліток перевіряє на практиці, вступаючи у взаємодії з іншими – учителями, батьками, ровесниками, і рефлексуючи власні моральні знання, уявлення про справедливість, дії та вчинки інших людей і власні, що кваліфікуються підлітком як справедливі чи несправедливі. Як свідчить проведене й описане нами дослідження, для підлітків є важливим факт справедливого ставлення іншого до нього, зокрема вчителя. Зафіксовано, що близько 75% підлітків актуалізують проблему справедливості у взаємодії з учителем. Більшою мірою справедливість вони зводять до правдивого, неупередженого оцінювання останнім результатів діяльності підлітків. Навіть за умови домінування бажання підлітка визнавати справедливим те, що приносить йому певну вигоду (хороша оцінка, поставлена вчителем, похвала батьків і демократичність з їхньої сторони у вимогливості тощо), виявляється зорієнтованість на норми справедливості, які є загальновизнаними в суспільстві [7]. У процесі усвідомлення підлітком правдивості дій інших щодо себе й аналізу власних проявів він визначається з мірою значущості для нього цінності справедливості як загальнолюдської, соціальної цінності. Її зміст підліток засвоїв у попередні роки свого життя: в процесі виховання, морального спілкування з дорослими, набуття власного досвіду взаємодій з іншими людьми, навчання в школі етичних норм тощо. Рефлексуючи на себе як суб'єкта справедливих чи несправедливих дій (а фактично як носія цінності справедливості), особистість, яка зростає, осмислює й переосмислює свою ціннісну орієнтацію, визначається з правильністю чи хибністю власного морального вибору й окреслює вектор побудови подальших соціальних взаємодій.

Водночас підліток здійснює аналіз власних переживань стосовно дій інших щодо себе. Рефлексія досвіду оцінювання ними результатів діяльності підлітка, отримання у зв'язку з цим заслужених винагород і покарань дає йому можливість по-іншому подивитися на ситуацію очікування справедливості, переосмислити норми справедливості й визначитися з відповідністю їм власних проявів.

У результаті такої роботи поступово формується стратегічна ціннісна орієнтація підлітка, згідно з якою окреслюється його цінність-мета справедливості, яка реалізується у взаємодіях з іншими людьми. З'являється впевненість у правильності обраного морального вектору вчи-

няти справедливо щодо іншої людини, що позитивно позначається на самоставленні підлітка, виникненні поваги до себе як носія моральних цінностей і потенційного, а з часом і реального суб'єкта справедливої поведінки.

Вітчизняна дослідниця В.В. Волошина відмічала, що ціннісна рефлексія є одним із різновидів рефлексії, відбувається вона на рівні ціннісної самосвідомості особистості [5]. У підлітковому віці відбувається становлення моральної самосвідомості особистості, яка зростає, феноменальне поле якої структурується моральною саморефлексією. Остання, у свою чергу, є механізмом «осмислення й переосмислення належного й ціннісного власних особистісних змістів, ... що відображають нові, ціннісні знання про самого себе» [8, с. 164].

Здійснення підлітком ціннісної рефлексії продукує поважливе ставлення до себе як до носія цінності справедливості з-поміж інших моральних цінностей. Це, з одного боку, виключає неморальну поведінку підлітка, а з іншого – продукує його вимогу щодо соціуму вчиняти щодо себе справедливо. За таких умов досягається баланс у взаємодії підлітка з оточенням: його справедливі дії структурують різнобарвні й картаті взаємодії з іншими, а справедливі дії останніх сприяють виникненню стану внутрішньої рівноваги особистості, яка зростає.

Механізм соціальної ідентифікації «запускає» процес установлення підлітком емоційних зв'язків із навколишніми людьми, сприяє розвитку здатності розуміти й перейматися їхніми інтересами та переживаннями.

У психологічній літературі в низці досліджень описувалася роль ідентифікації як механізму, що посилює зміни в особистісній і соціальній сферах особистості. Утім це поняття набагато ширше. Змістовно ідентифікація означає уподібнення особистістю себе значущому іншому, яке може бути як несвідомим, так і усвідомленим; виникає на основі позитивного емоційного зв'язку, ототожнення з привабливим об'єктом (окремою людиною чи спільнотою) на рівні цінностей, якостей, мотивів; копіювання думок, почуттів, діяльнісних і поведінкових виявів; засвоєння й інтеріоризація його цінностей та ідеалів.

У контексті нашого дослідження ми солідаризуємося з точкою зору вчених, які, досліджуючи дію механізму ідентифікації, схильні були робити акцент на спрямованості особистості ототожнювати себе зі значущим об'єктом. Завдяки емпатійному ставленню до нього у процесі взаємодії та реалізації потреби в соціальних контактах відбувається процес порівняння суб'єктом себе з об'єктом, прийняття останнього й повне з ним ототожнення. Указане відображає тенденції підліткового віку. Підліток, з огляду на вікові особливості, прагне реалізувати потребу в спілкуванні з навколишніми людьми – ровесниками, батьками, учителями. Найбільш значущі для нього є об'єктами, з якими встановлюється позитивний емоційний зв'язок, а почуття, думки, дії є зрозумілими і прийнятними. На цій основі підліток здатний краще зрозуміти особливості й вияви інших людей, у своїй ціннісно-смысловій позиції бути з ними солідарним і, як наслідок, прийняти усвідомлене рішення стосовно справедливості дій щодо них.

Такий результат зумовлюється ще й тим, що завдяки ідентифікації мінімальною стає психологічна дистанція між учасниками взаємодії. Між ними встановлюються тісні емоційні зв'язки. На емоційному рівні відбувається ототожнення підлітка з інтересами й переживаннями іншої людини. Емоції, що виникають у нього як у суб'єкта ідентифікації, набувають форми безпосереднього переживання значущості когось із ровесників, батьків чи вчителів як носіїв індивідуальних і соціальних цінностей. Це надає процесу взаємодії відкритості та ширості у вияві його учасниками своїх ціннісно-смыслових позицій стосовно певного явища чи події.

Психологічний механізм соціальної ідентифікації «запускає» процеси уподібнення переживань підлітка переживанням інших значущих для нього людей, розуміння та прийняття їхніх позицій, налагодження на цьому фоні діалогічної взаємодії. Це мінімізує можливість несправедливих виявів, оскільки психологічне зближення засвідчує про ціннісне ставлення учасників взаємодії одне до одного.

Ціннісна саморегуляція є психологічним механізмом, який забезпечує процес довільного керування підлітком власними діями та вчинками згідно з прийнятими в суспільстві й соціальному середовищі нормами справедливості, чесності, правдивості у взаємодії з навколишніми. Здійснивши ціннісну рефлексію, виявивши себе як суб'єкт ідентифікації зі значущими для себе ровесниками та вчителями, з батьками, вдаючись до ціннісної саморегуляції, він досягає гуманізації міжособистісних взаємин.

На думку М.В. Гриньової, саморегуляція виявляється в усіх сферах життєдіяльності людини, де вона самостійно окреслює мету, здійснює аналіз моделі значущих умов, створює певну програму дій, визначає шляхи отримання очікуваного результату [6]. Таку особливість М.Й. Борисhevський назвав як здатність до самоактивності, яку вчений пов'язував із критичним самооцінюванням і самоконтролем особистістю своєї поведінки, з реалізацією мотиву слідувати визнаним у суспільстві нормам моралі під час побудови взаємин з іншими людьми [3]. І.Д. Бех, застосувавши термін «нормативна ціннісна регуляція», свою наукову увагу скерував на мотиви зрілої особистості, яка активізується в частині вирішення смисложиттєвих проблем, схильна переглядати ієрархію своїх особистісних цінностей і смислів і відповідно регулювати власні зовнішні прояви [1]. І.С. Булах пояснювала специфіку моральної саморегуляції як механізму творення нормативного «Я» підлітка – суб'єкта вільних вчинків. За результатами проведених досліджень учена констатувала, що ті підлітки, які досягнули достатнього ступеня моральної саморегуляції на основі багаторазового здійснення вільних дій і вчинків, оволодівають новими моральними утвореннями. Крім утворень у структурі нормативного «Я» підлітка, виникає «усвідомлення смислу взаємодій з оточуючими, здатності побачити моральну позицію іншого, ... виявлення безумовного ціннісного ставлення до значущого кола осіб» [4, с. 165].

У контексті нашого дослідження ми вважаємо, що ціннісна саморегуляція є механізмом, який активізує процес осмислення підлітком соціальних взаємодій, учасником яких він є. На нашу думку, ціннісна саморегуляція підлітка виявляється в сукупності осмислених ним цілеспрямованих впливів на свою особистість, яка внесла справедливість до системи власних цінностей, визнала як пріоритетну, інтеріоризувала і стала її носієм.

Завдяки ціннісній саморегуляції підліток у ситуаціях соціальних взаємодій глибше може їх осмислити, досягнути моральності позиції іншої людини, здійснити щодо неї вільний, самостійний вчинок, який ґрунтується на справедливому рішенні. Разом із тим варто зауважити, що механізм ціннісної регуляції полягає у включенні справедливості як моральної якості й особистісного утворення підлітка до процесу управління своїми діями, вчинками, поведінкою.

Саморегуляція забезпечує свідому організацію та корекцію виявів особистості, яка зростає. Задіюючи цей механізм, підліток відкриває для себе резерви власних можливостей, розвиває ціннісний потенціал і реалізує його під час здійснення морального вибору.

Висновки

Особливістю підліткового віку є лібералізація цінностей, що позначається на моральних виявах особистості, яка зростає, у процесі її взаємодій з навколишніми людьми. Актуальною є проблема побудови підлітком чесних і правдивих взаємин із ровесниками, батьками, учителями на засадах справедливості. Її досягнення в соціальних взаємодіях підлітка забезпечується завдяки дії психологічних механізмів ціннісної рефлексії, соціальної ідентифікації, ціннісної саморегуляції. Психологічні механізми розглядаються як способи перетворень ціннісної сфери особистості підлітка, що зумовлюють розвиток моральної якості справедливості, яка об'єктивується в процесі його соціальних взаємодій з іншими людьми. Завдяки механізму ціннісної рефлексії активізуються процеси розвитку ціннісної самосвідомості особистості, яка зростає. Рефлексуючи на себе як носія цінності справедливості, підліток осмислює й переосмислює свою ціннісну орієнтацію, визначається з правильністю морального вибору, окреслює вектор побудови соціальних взаємодій з іншими людьми. Механізм соціальної ідентифікації «запускає» встановлення підлітком емоційних зв'язків з навколишніми, сприяє розвитку

здатності перейматися їхніми інтересами й переживаннями, розуміти та приймати особистісну позицію кожного, налагоджувати діалогічність у взаємодіях. Ціннісна саморегуляція активізує процес довільного керування підлітком власними діями та вчинками згідно з прийнятими в суспільстві нормами справедливості у взаємодії з навколишніми людьми. Здійснивши ціннісну рефлексію, виявивши себе як суб'єкт ідентифікації зі значущими для себе іншими, вдаючись до ціннісної саморегуляції, він досягає гуманізації міжособистісних взаємин. Таким чином, утвердження справедливості в соціальних взаємодіях підлітка забезпечується активізацією механізмів ціннісної рефлексії, соціальної ідентифікації, ціннісної саморегуляції.

Література:

1. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: наук. видання. 344 с.
2. Бех І.Д. Від волі до особистості. Київ : Україна-Віта, 1995. 202 с.
3. Боришевський М.Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
4. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. 340 с.
5. Волошина В.В. Психологічні технології підготовки майбутніх психологів : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 391 с.
6. Гриньова М.В. Саморегуляція. Полтава : АСМІ, 2008. 268 с.
7. Клочек Л.В. Розвиток процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2005.
8. Клочек Л.В. Соціальна справедливість у педагогічній взаємодії: психологічний вимір : монографія. Харків : Мачулін, 2018. 455 с.
9. Ткачук Т.Л. Психологічні тенденції розвитку моральних цінностей у підлітків : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2008. 239 с.